

Problémy metodologie literární onomastiky

Žaneta Procházková

Ústav pro jazyk český, Akademie věd ČR, v. v. i., Praha

Na základě analýzy osmačtyřiceti českých a slovenských materiálových studií a diplomových prací z let 1976 – 2008 se pokusím popsat přístupy ke jménům postav, s nimiž se v literární onomastice setkáváme. Nejde mi tedy o teoretický popis toho, jak by se k rozboru jména v textu mělo přistupovat, ale o to, jaké postupy opravdu v praxi různí badatelé volí. Čerpala jsem výhradně z materiálových studií, které se zabývají literárními antroponymy v jednom konkrétním díle, u jednoho autora či v jednom okruhu textů. Nebrala jsem v úvahu stati obecnější teoretické povahy ani články týkající se problematiky překladať jmen. Každý z těchto okruhů studií má samozřejmě svá specifika. Jinak zachází se jmény autor studie, která se zabývá jediným dílem, a jinak autor, jenž analyzuje jména ve všech dílech určitého autora, a může tak vidět širší souvislosti a vztahy apod. Trochu odlišně se také většinou pracuje se jmény v próze a se jmény v dramatu či v lyrické poezii. Samozřejmě se liší též přístup lingvisty a literárního historika či teoretika.

Jako ilustraci použiji prózu Bohumila Hrabala *Ostře sledované vlaky*, kterou postupně uchopím z různých úhlů pohledu, a tak ukáži na analýze konkrétního textu pozitiva i negativa jednotlivých metodologických přístupů.

1 Excerpce jmen

Již samotná excerptce jmen z textu může být problematická. Nesmíme totiž zapomenout na fakt, že některé postavy nemusí být pojmenovány *propria*, ale mohou být označeny pouze apelativy, řidčeji i zájmeny. Pro zjednodušení snad můžeme říct, že takto bývají většinou označovány vedlejší nebo epizodické postavy,¹ ale bez vlastního jména může být i postava hlavní (např. krysař u Dyka) nebo jedna z hlavních (srov. Procházková, 2008, v tisku). Apelativum pak přebírá některé funkce *propria*, zvl. funkci identifikační (Knappová, 1992, s. 14). Pokud bychom se při excerptci zaměřili pouze na vlastní jména, tak by nám z analýzy tyto postavy úplně vypadly. Osobně se proto domnívám, že v některých případech (v závislosti na kontextu celého díla) by se s apelativními označeními postav mělo zacházet jako s vlastními jmény.

Podívejme se nyní na excerptci Hrabalových Ostře sledovaných vlaků. Z výše uvedeného vyplývá, že pokud bychom excerptovali pouze propria, nedostala by se do naší analýzy např. „paní přednostová“. Neznáme její rodné jméno, není označována ani příjmením svého manžela, v řeči vypravěče i v řeči ostatních postav se vždy objevuje

¹ Samozřejmě to však není tvrzení kategorické, např. Vančura, Hašek nebo Hrabal záměrně pojmenovávají i postavy epizodické, čímž dochází k jakési „přesycenosti“ textu jmény (Holý, 1984, s. 463 – 464).

jen jako „paní přednostová“ (konkrétně 19krát). Obdobně je to s „panem přednostou“ (nebo jen „přednostou“), tato označení se v textu vyskytují dokonce 99krát, přednostovo příjmení „Lánský z Růže“ však zazní v partu vypravěče pouze 2krát a je přitom vždy ještě zdůrazněno, že se nejedná o jméno opravdu používané, ale o jméno vytoužené. Pana přednostu i paní přednostovou přitom lze označit za jedny z hlavních postav. Absence jejich jmen je v kontextu celého díla příznaková, protože ostatní hlavní postavy jména mají.

Jiná situace je u bezejmenných postav vedlejších (např. zedník, strojevedoucí, voják), protože, jak jsem již řekla, tyto postavy bývají většinou beze jména, absence jejich jmen tedy není pocíťována příznakově. Na druhou stranu součástí Hrabalovy autorské poetiky je i časté pojmenovávání právě těchto postav vedlejších a epizodických, které se v příběhu objeví pouze jednou (např. obecní pitomec Jordán pozorující německý vlak; inženýr Honzík, který jede ostře sledovaným transportem; řeznický pomocník Bohouš, jenž má oslepit býka, aj.) nebo které jsou pouze zmíněny, aniž by jakkoli zasahovaly do děje (např. praděda Lukáš, doktor Brabec z blázince, vojáci Schulthe a Dítie z nemocnice pratety Beatrice aj.).

2 Přístupy ke jménu

V analyzovaných studiích se objevuje několik různých přístupů ke jménu postavy v literárním díle. Pracovně jsem je nazvala: přístup formálně-statistický, přístup etymologický, přístup komunikační, přístup funkční, přístup konfrontační a přístup ontogenetický. Nelze však říci, že by tyto přístupy byly striktně odděleny, ba právě naopak, velice častá je jejich vzájemná kombinace (např. přístup formálně-statistický nebo etymologický bývá východiskem k rozboru komunikačnímu či funkčnímu).

Přístup konfrontační a ontogenetický se oproti ostatním přístupům vyskytuje velice zřídka.

Výčet přístupů nemusí být nutně konečný. Je samozřejmě možné, že autor některého článku, jenž se nedostal do mnou analyzovaného korpusu, pojímá jméno v literatuře ještě z jiného, dalšího úhlu pohledu. Domnívám se však, že pro převážnou většinu českých a slovenských studií platí řečené.

2.1 Přístup formálně-statistický

Přístup formálně-statistický se zaměřuje na formu vlastních jmen. „(...) Sledujeme [ji] z hlediska morfologického, fonologického (je-li to nutné, zabýváme se i jeho grafickou podobou) a z hlediska slootovorného, analyzujeme propria jednak typologicky, jednak posuzujeme užité slootovorné prostředky jako takové.“ (Pastyřík, 2000, s. 99). Při lexikální analýze se porovnává typ pojmenování (jednoslovná – víceslovná), užitý antroponymický druh pro jednoslovná pojmenování (rodné jméno – příjmení) a to, zda jde o standardizovanou nebo nestandardizovanou podobu jednotlivých proprií. Morfologická analýza se soustřeďuje na užité slovní druhy (substantiva – adjektiva) a na jejich jmenný rod. Při posuzování slootovorné stránky jsou rozlišovány zvl. deriváty a kompozita (Pastyřík, 2000, s. 100).

Provedme si formálně-statistickou analýzu Hrabalových Ostře sledovaných vlaků. Z novely jsem vy excerpovala celkem dvacet sedm jmen a jedno označení apelativní.² Z jednoslovných pojmenování bylo čtrnáct jmen (z toho deset příjmení a čtyři rodná jména) v mužském rodě, z dvouslovných byla v mužském rodě čtyři jména. V ženském rodě bylo z jednoslovných pojmenování šest jmen (z toho tři příjmení, tři rodná jména), z dvouslovných byla v ženském rodě dvě jména a jedno pojmenování apelativní.

	<i>maskulina</i>	<i>%</i>	<i>feminina</i>	<i>%</i>	<i>součet</i>	<i>%</i>
<i>rodné jméno</i>	4	14,29	3	10,71	7	25,00
<i>příjmení</i>	11	39,29	3	10,71	14	50,00
<i>RJ + příjmení</i>	4	14,29	2	7,14	6	21,43
<i>apelativum</i>	0	0	1	3,57	1	3,57
<i>celkem</i>	19	57,16	9	32,13	28	100

Jak vidíme, jména v novele kopírují českou antroponymickou soustavu (Knappová, 1989, s. 14) a skládají se z:

- a) rodného jména + příjmení: Miloš Hrma, Ladislav Hubička, Viktoria Freie, Betmann Holweg, Zdenka Svatá, Břetislav Zednicek;
- b) pouze rodného jméno: Máša, Lukáš, Vilém, Beatrice, Bohouš, Max, Louise;
- c) pouze příjmení: Lánský, Kinský, Kinská, Slušný, Honzík, Jordán, Brabec, Noneman, Karásková, Schulthe, Ditie, Vranská, Danko.

Ve dvou případech je součástí jména i šlechtický přídomek: (Lánský) z Růže, von Mansfeld.

V případě jména německé partyzáanky Viktorie Freie nedošlo k přechýlení příjmení.

Jména jsou česká (např. Hubička, Svatá, Brabec) i cizojazyčná – zvl. německá (např. Noneman, Schulthe, Freie), popř. jsou česká, ale graficky poněmčená (Ditie, Zednicek).

Rodná jména jsou jak v podobě standardizované (např. Miloš, Beatrice), tak v nestandardizované (např. Bohouš, Máša), některá se objevují v obou variantách (např. Zdenka – Zdenička, Viktoria – Viktorka).

Příjmení mají podobu substantiv (např. Hrma, Hubička, Brabec) i adjektiv (např. Lánský, Svatá, Slušný). Hrabal spíše výjimečně užívá antroponymických kompozit (např. příjmení Noneman, rodná jména Ladislav a Břetislav), ojedinělé jsou i antroponymické deriváty (např. Hubička, Zednicek, Honzík).

Formálně-statistická analýza doplňuje celkový obraz jmen v díle a stává se východiskem dalších interpretačních úvah, zvl. komunikačních a stylistických. Formální rozbor fonetický, grafický, morfologický nebo slovotvorný je důležitý zvláště, když jsou v textu obsažena autorská jména (např. Alenáš ve Vyskočilově knize Malý Alenáš, paní Drahodobřevyhandlovaná nebo Mr. Wyeweney ze Škvoreckého Tripu do Česka /Lederbuchová, 1995, s. 216/ aj.).

² Jak jsem uvedla výše, s pojmenováním „paní přednostová“ budu pracovat pro účely tohoto rozboru jako s propriem.

2.2 Přístup etymologický

Přístup etymologický či etymologizující je velice rozšířen, zvl. v diplomových pracích. Vykládá původ a význam jednotlivých jmen, která se v textu objevují, popř. se zabývá i lidovými etymologiemi, pokud se v díle v souvislosti se jmény vyskytují.

Podívejme se nyní na původ a význam jmen v Hrabalových Ostře sledovaných vlacích. Jména hrají v novele významnou úlohu, u řady z nich můžeme najít souvislost mezi významem jména a charakterem postavy, jsou to tedy tzv. jména mluvící. U některých z nich je tento vztah zjevný. Jako příklad si uveďme jméno německé partyzáanky Viktorie Freie – Viktoria znamená latinsky „vítězství“ (Knappová, 2006, s. 466), příjmení Freie snad souvisí se jménem Frei, které je německým ekvivalentem českého příjmení „Svoboda“ (Moldanová, 2004, s. 52). Jméno nabývá symbolické funkce, je to jméno dívky, která přináší nejen výbušninu pro boj s nacisty, ale která i milostným aktem dává Milošovi pocit vítězství a svobody.³ Z Miloše se díky ní stane muž, nabude vnitřního klidu a jistoty a zachová se pak jako hrdina.

Průhledné je též příjmení výpravčího Hubičky. Moldanová (2004, s. 70) jej vykládá ze staročeského „huba“, tj. ret, ale může nám asociovat i apelativum hubička ve významu „polibek“ (SSJČ, I, 1960, s. 662). Je to mluvící jméno jako stvořené pro casanovu známého svými úspěchy u žen a svou aférou se zadničkou telegrafistky, jíž potiskl razítky. Též jeho rodné jméno Ladislav, tedy „slavný vládou“ (Knappová, 2006, s. 196), podtrhuje obraz muže, na nějž „už jezdějí div ne hromadný výpravy!“ (Hrabal, 1989, s. 20).

Komický efekt vyvolává záměrný protiklad mezi jménem postavy a jejím charakterem ve dvou případech – u telegrafistky Svaté (tj. „bezúhonné, ctnostné“; Moldanová, 2004, s. 178), která se rozhodne jako svatá nechová, a u dopravního šéfa Slušného, který má zase daleko ke slušnosti.

U ostatní postav již není vztah jména a charakteru tak prvoplánově zjevný, je již třeba jistá znalost, aby byl odhalen, přesto jej lze alespoň u některých z nich nalézt. Tak např. rodné jméno telegrafistky Svaté, Zdenka, znamená „vytvořit slávu“ (Knappová, 2006, s. 473), což opět zapadá do rámce příběhu, v němž se proslavila svou potištěnou zadničkou. Jak říká hrdina-vypravěč: „Ten skandál ji postavil na nohy, nějak zkrásněla a její oči dostaly hloubku, až se mi zamotala hlava, když mi podala ruku a hýzčila se mi do očí, když mi řekla, že asi půjde k filmu, že se o ni už zajímá i film.“ (Hrabal, 1989, s. 43).

Mluvící je patrně i jméno Mášina strýčka Nonemana, které snad souvisí s příjmením Nonnenmann (Beneš, I, 1998, s. 274), tj. „ten, kdo kastruje“. Toto jméno je příznačné, neboť právě v ateliéru strýčka Nonemana Miloš osudově selhal jako muž, když měl být poprvé s Mášou, což pak vedlo k jeho pokusu o sebevraždu. Se sexualitou souvisí i příjmení samotného Miloše – pro dnešního čtenáře je jeho jméno Hrma asi již málo průhledné, ale je odvozeno z označení „zevní části ženského genitálu“ (Moldanová, 2004, s. 69).

³ Miloš při setkání komentuje sám pro sebe její jméno takto: „A já jsem věděl, že to je ta zpráva, poznal jsem to, věděl jsem, že to Viktoria Freie je ta ruka, která podává poselství a zprávu (...).“ (Hrabal, 1989, s. 57).

Zajímavé je jméno pana přednosta Lánský z Růže. Příjmení Lánský je odvozeno od „plošné míry, velkého kusu“ (Moldanová, 2004, s. 103), lán je „rozlehlé pole“ (SSJČ, I., 1960, s. 1068). Jméno vsi Růže⁴ zase na první pohled evokuje květinu, i když může jít i o pojmenování ironické, jak uvádí Profous (III., 1951, s. 615): „A příčina nebyla vždy od toho, že tam kvetly růže nebo že taková ulice voněla růžemi, nýbrž humor našich předků volával taková pojmenování leckdy i z pohnutek ironických a z důvodů právě opačných.“ Po čem nejvíce touží pan přednosta? Po inspektorské zahrádce! Dokonce má již doma ve skříni uniformu, na níž má „zahrádku“ vyšitou. Jméno Lánský z Růže tedy může souviset s touto touhou po zahrádce, neboť oba jeho komponenty mají sémantický vztah k zahradě či pěstování, příjmení Lánský též naznačuje velikášství postavy a přídomek z Růže, který zdánlivě působí vznešeně, je snad ve skutečnosti označením zapáchajícího místa, a tak působí téměř tragickokomicky.

Jako mluvící by se dala chápat i jména některých epizodních nebo jen zmíněných postav, např. jméno Milošova dědečka Viléma mající význam „helmici (ochranou) je má vůle“ (Knappová, 2006, s. 275), neboť děda Vilém byl hypnotizér, jenž se pokusil silou vůle zastavit německou armádu na hranicích. Taktéž jméno Milošovy pratety Beatrice, které znamená „přinášející štěstí, oblažující“ (Knappová, 2006, s. 309), lze vykládat jako nomen omen, protože Beatrice pracovala jako zdravotní sestra v nemocnici pro popálené německé vojáky, jimž sloužila i jako anděl smrti, když moc trpěli, a která „přinášela každému klid, byla tak ohromná a silná, že na koho se podívala, hned každému nasťíkala klid,“ jak vzpomínal hrdina-vypravěč (Hrabal, 1989, s. 65). Taktéž jméno syna rady Zednicka, Břetislava, by mohlo být charakterizační, neboť znamená „slavný (bojovým) rykem“ (Knappová, 2006, s. 135), mnohem spíše je však použito kvůli ironii – tímto ryze slovanským jménem je pojmenován voják německé armády, který přitom ani neuměl pořádně německy (Hrabal, 1989, s. 43).

U jmen ostatních postav jsem nenalezla žádný přímý vztah mezi významem jména a jejich charakterem.

V některých případech je etymologický přístup velice nosný a může opravdu poskytnout interpretačně zajímavý pohled na dílo, ale může být i poněkud zavádějící. Úskalím tohoto přístupu je totiž snaha vykládat VŠECHNA jména v textu. Je-li u jednoho, dvou jmen nalezena shoda mezi jménem a charakterem postavy (např. Petr je „silný jako skála“), pak je snaha (někdy i trochu násilně) aplikovat tento klíč i na všechna jména ostatní. Samozřejmě jsou autoři, kteří se jmény pracují (např. Hrabal, jak jsme viděli), volí jména s ohledem na jejich původ a význam, podtrhují jmény charakter postav nebo docilují komického efektu záměrnou protikladností jména a povahou postavy. V těchto případech se jedná o tzv. mluvící jména (nomen omen). Jen stěží si však lze představit, že by měl každý spisovatel při psaní na stole slovníky Jak se bude vaše dítě jmenovat (M. Knappová) nebo O českých příjmeních (J. Beneš) a podle nich vybíral jména.⁵ Etymologický přístup přitom často se jmény zachází tak, jako kdyby tomu tak opravdu bylo.

⁴ Ves tohoto jména leží u Čáslavi (Profous, III., 1951, s. 615).

⁵ Představu o výběru jmen a o autorských strategiích si můžeme udělat např. z rozhovorů s řadou italských spisovatelů v rámci projektu „Rozhovory s italskými spisovateli o jménech“, který vedl od roku 2001 Francesco Iodice (srov. A. Brendler, 2006, s. 19n.).

2.3 Přístup komunikační

Záležitostí vlastní onymické analýzy je podle Pastyřika (2000, s. 102) společenské a komunikační uplatnění proprií. Analýza má být zaměřena na „sledování sociologické, psychologické a komunikační stránky (především stylistického hodnocení jednotlivých propriálních forem, dále i záležitosti hodnocení proprií podle expresivity) zkoumaných proprií“ (Pastyřík, 2000, s. 102). „Z komunikačního hlediska stojí za povšimnutí zejména rozdíly mezi autorovým pojmenováním postavy a jejím oslovením různými partnery v komunikaci.“ (Pastyřík, 2000, s. 103).

Povšimněme si komunikačního uplatnění jmen v rámci novely Ostře sledované vlaky. Text je psán v ich-formě. Z toho vyplývá, že jméno hlavního hrdiny se dozvíme pouze, když se on sám představuje (např. při seznamování s Viktorií se představuje celým jménem jako „Miloš Hrma“), když se hlásí ve službě („Výpravčí Hrma Miloš se hlásí ve službě.“ /Hrabal, 1989, s. 20/), nebo když je osloven jinou postavou. Právě oslovení nám napoví něco o vztahu mezi postavami. Zajímavý je z tohoto hlediska rozhovor Miloše s přednostou při návratu z nemocnice zpět do služby: přednosta nejprve oslovuje svého podřízeného formálně „elève Hrma“, Hrma se pak podle protokolu hlásí slovy: „Elév Miloš Hrma se hlásí ve službě.“ (Hrabal, 1989, s. 20), následně je hrdina přednostou ještě jednou osloven příjmením, ale pak už jen rodným jménem. Oficiálně tak bylo učiněno zadost a mohly být vystříhány přednostovým otcovským tónem i oslovením. I ostatní postavy (paní přednostová, výpravčí Hubička, Máša) oslovují hlavního hrdinu rodným jménem. Vzato statisticky se rodné jméno Miloš objeví v textu 25krát, samotné příjmení Hrma 2krát a rodné jméno spolu s příjmením 5krát.

Příslušníky své rodiny označuje hrdina-vypravěč apelativy: otec/tatínek, matka/maminka, babička, to bez zřetelného rozlišení emocionálního zabarvení těchto substantiv. U ostatních členů rodiny používá „titulu“ (označení příbuzenského vztahu) a rodného jména (pradědeček Lukáš, děda Vilém, prarabata Beatrice).

Zajímavé je zacházení se jmény ženských hrdinek. Milošova láska se vždy objevuje v hypokoristické podobě Máša. Neznáme ani její příjmení, které není důležité, protože pro Miloše je to jednoduše jen jeho Máša. O telegrafistce Svaté mluví kolegové zásadně jako o Zdeničce, standardizovaný tvar jejího rodného jména (Zdenka) zaznívá pouze v průběhu vyšetřování. Význam adjektiva svatý ukrytý v jejím příjmení se dostává do ironického rozporu s jejím jednáním, protože slečna Svatá se rozhodně nechová jako svatá, jak to komentuje pan přednosta: „Svatou... aha!“ (Hrabal, 1989, s. 20). O další hrdince, Viktorii Freie, mluví hrdina-vypravěč převážně jako o Viktorii, pouze bezprostředně po milování se pro něj stává hypokoristickou Viktorkou.

Stejně napětí mezi významem adjektiva a příjmením jako u Zdeničky Svaté nastává v případě dopravního šéfa Slušného, o němž hrdina-vypravěč říká: „A já jsem už věděl a slyšel vypravovat přednosty a výpravčí, kteří, i když jen vypravovali o dopravním šéfovi Slušném, už tím vyprávěním se roztřáslí.“ (Hrabal, 1989, s. 42). Tato příjmení napodobují pojmenování v reálném světě, kde je jméno zbaveno metaforických nebo metonymických vazeb k realitě, kde je významově bezobsažné, takže např. paní Tlustá může být klidně hubená (Lederbuchová, 1995, s. 216).

Zmínit bych měla i jméno výpravčího Hubičky. V novele se téměř výhradně objevuje jeho příjmení spolu s „titulem“ výpravčí, popř. pan výpravčí (celkem sedmapadesát-

krát). Rodné jméno zazní pouze jednou a dozvíme se je až během vyšetřování ve větě „Disciplinární řízení s výpravčím Hubičkou Ladislavem“ (Hrabal, 1989, s. 46), kde se, jak vidíme, objevuje v postpozici typické pro úřední komunikaci. Zatímco on oslovuje hlavního hrdinu rodným jménem, pro Miloše je vždy panem výpravčím Hubičkou, což je nejen formální výraz úcty ke staršímu a nadřízenému, ale i součást opravdového obdivu, který Miloš k Hubičkovi choval.

V novele padnou i jména reálných osobností (generál von Mansfeld, říšský protektor Danko), které dotvářejí obraz protektorátních Čech, v nichž se děj odehrává. Obdobně lze z historického a sociálně-komunikačního hlediska hodnotit jméno kolaboranta, rady Zednicka, a především ironické hodnocení jeho jména hrdinou-vypravěčem, které lze vztáhnout nejen k této konkrétní postavě, ale ke kolaborantům obecně: „(...) neuměl pořádně německy a přihlásil se k Němcům tím, že si odstranil čárku a háček ze svého jména.“ (Hrabal, 1989, s. 43).

Přístup komunikační často čerpá z předchozí analýzy formální nebo etymologické a začleňuje jejich výsledky do širšího rámce. Zajímavé je pozorovat zvláště způsoby oslovování mezi postavami, neboť nám to může napovědět mnohé o vztazích mezi nimi.

2.4 Přístup funkční

Jméno je v textu voleno s ohledem na funkci, kterou má plnit. Tato funkce přitom vyplývá jak ze vztahu pojmenování – postava, tak ze vztahu pojmenování – literární text jako celek. Při hodnocení jmen musíme vždy vycházet z celku díla (Procházková, 2008, v tisku). „I každodenní, zdánlivě banální jméno se [tedy] v celku literárního díla může stát příznakovým, promlouvajícím; rozhodující úlohu tu hraje významový kontext, v jehož rámci se sémantické pole jména postavy konkretizuje. Z toho vyplývá i možnost rozdílné konkretizace téhož jména“ v různých textech (Holý, 1984, s. 461).

Problematika funkcí je dosti složitá, v jejich klasifikaci nepanuje shoda a navíc je často směřováno třídění funkcí s tříděním jmen podle funkcí. Nejčastěji je u nás citováno třídění M. Knappové (1992, s. 14 – 16), která rozlišuje funkce:

- a) **identifikační**⁶ – jméno označuje konkrétní postavu stejně jako v reálném světě;
- b) **asociační**⁷ – jméno odkazuje k nositelům téhož jména, ať už reálným historickým,⁸ literárním (např. vyšetřovatel Baskerville v Ecově Románu růže) nebo známým z kulturní tradice (např. chlapci Ulysses a Homer v Saroyanově Lidské komedii, která se navíc odehrává v americkém městečku Íthaka);
- c) **charakterizační**⁹ (tzv. mluvící jména neboli nomen omen) – jméno je voleno tak, aby už samo o sobě vypovídalo něco o povaze postavy (např. Hluposlav a Křikuml z Tylovy hry Jeden za všechny, princezna Zlatovláska v pohádce aj.);

⁶ Na vyčlenění identifikační funkce se shodují všichni sledovaní teoretikové. Je považována za funkci základní.

⁷ Asociační funkce nacházíme i u Gutschmidta (1991, s. 205) a u Pastyřika (2000, s. 7).

⁸ Knappová (1989, s. 10 – 11) tato jména v reálném světě označuje jako „ideologická“.

⁹ Tuto funkci vyčleňují zvlášť též Migliorini, Birus, Debus, Lamping, a Gutschmidt (dle Porcelli, 2006, s. 141 – 145; Šrámek, 1985, s. 510 – 516 a Šrámek, 1999, s. 22 – 26). Pastyřík (2000, s. 7) chápe mluvící jména jako podskupinu tzv. funkce singulativní, o níž píše: „(...)“

d) **klasifikující**¹⁰ – jméno určuje postavu z hlediska doby a místa děje, národnosti, sociálního postavení, náboženského vyznání apod.

V bodech a) až d) se ztotožňuji s Knappovou, jinak však pojmám **funkci estetickou** (e), která se podle Knappové (1992, s. 15) „realizuje pomocí formální podoby jména, především jeho hláskového skladu, délky, libozvučnosti, navozující příjemné či libé dojmy, (...) úzce souvisí s emocionálním zabarvením jména a jeho stylistickým hodnocením“. Domnívám se, že funkce estetická není jen jednou z funkcí jména v textu (jak se domnívá Knappová nebo Pastyřík /2000, s. 7/), ale že jde o funkci dominantní a zastřešující, nadřazenou všem ostatním. Neomezují ji také jen na jména formálně neobvyklá nebo emocionálně zabarvená, dle mého názoru plní estetickou funkci jakékoli jméno v uměleckém textu, protože je nedílnou součástí výstavby díla a může se podílet na konstruování jeho smyslu (Procházková, 2008, v tisku).

Výčet bych dále doplnila o **funkci symbolickou** (f),¹¹ kterou může nabývat jak jméno reálné, tak jméno vymyšlené. Jméno přitom může fungovat jako symbol i nezávisle na jeho nositeli, např. Machonin (1991, s. 4) uvádí, že jméno hrdiny románu K. Pecky *Motáky nezvěstnému* Svoboda „symbolizoval pro sta a tisíce tajných čtenářů jejich vlastní touhu po svobodě.“

Příkláním se též k F. Debusovi a D. Lampingovi (dle Šrámek, 1985, s. 511, a Šrámek 1999, s. 25), kteří vyčleňují ještě **funkci iluzionistickou** (g) (Illusionierung) – postavy bývají pojmenovávány, jako je tomu v reálném světě, literární onymie je také v různém rozsahu identická s reálnou onymii, čímž má v čtenáři vznikat iluze reálného světa.

Podívejme se nyní na funkční analýzu Ostře sledovaných vlaků Bohumila Hrabala. Všechna jména v této novele plní identifikační funkci, označují konkrétní postavy. Jména postav mají přitom podobu jmen, jež známe z reálného světa (viz též formální analýzu 2.1), a plní tak funkci iluzionistickou.

O jménech mluvících, která mají charakterizační funkci, jsem hovořila v souvislosti s etymologickým přístupem ke jménu (viz 2.2).

Symbolickou funkci má dle mého názoru jméno partyzáanky Viktorie Freie („vítězství“, „svoboda“) a dále jméno Mášina strýčka Nonemana, které znamená „ten který kastruje“ (Beneš, 1998, s. 274) (viz 2.2).

Velice významná je v Hrabalově novele také funkce klasifikační. Zmínky o reálných osobnostech¹² (Vranská, Danko, von Mansfeld) zařazují děj z hlediska časového. Pos-

rozlišujeme singulativní funkci: jako výsledek jejího působení vznikají jednak tzv. mluvící jména, nomen-omen (...), na druhé straně zase jména »typová« – Jidáš, Šalamoun, Rubikon, Jordán.“

¹⁰ Klasifikující funkci vyčleňuje též Birus, Debus a Gutschmidt (dle Porcelli, 2006, s. 141 – 145 a Šrámek, 1985, s. 510 – 516). Pastyřík (2000, s. 7) ji nazývá funkcí kolokační, ale definuje ji stejně: „(...) podle níž lze pojmenované objekty a osoby zařazovat časově, lokálně, etnicky, sociálně a konfesně.“

¹¹ O jménech „zvukově symbolických“ hovoří též Migliorini, Birus a Debus (dle Porcelli, 2006, s. 141 – 145 a Šrámek, 1999, s. 22 – 26).

¹² Tyto nevystupují jako postavy, jsou pouze zmíněny, proto podle mne plní funkci klasifikační. Kdyby šlo o opravdu jednající postavy, měla by jejich jména funkci asociační.

tavy jsou svými jmény též klasifikovány z hlediska sociálního (např. hrabě Kinský, baron Holweg, baron Lánský z Růžky) a z hlediska národnostního. Zde je patrná především opozice jmen českých (např. Slušný, Karásková, Honzík) a německých (např. Freie, Schulthe). Protektorátní situaci dokresluje poněmčené jméno kolaboranta Zednicka. Z národnostní klasifikace vybočuje Mášín strýček Noneman, jehož jméno je sice německé, ale není důvodu se domnívat, že by byl německé národnosti, naproti tomu německý voják umírající v nemocnici u pratety Beatrice má příjmení Ditie, které je zjevně poněmčenou formou českého Dítě.¹³

Všechna jména mají funkci estetickou, neboť jejich výběr a používání je součástí uměleckého záměru autora.

Ani výše uvedené členění funkcí není bez problémů a nelze jej považovat za uzavřené, našli bychom řadu návrhů dalších funkcí,¹⁴ o nichž by se dalo v některých případech uvažovat. Je také třeba si uvědomit, že na jméno a na jeho funkce se dá pohlížet nejen ze strany autora, ale i ze strany čtenáře a jeho interpretačních schopností a zkušeností (Gutschmidt, 1991, s. 207), dále z hlediska literární tradice i z hlediska aktuálního situačního kontextu (Porcelli, 2006, s. 143 – 145). Domnívám se také, že by se funkce neměly chápat izolovaně (jak se někdy dělá), ale ve vzájemných vztazích, protože jsou provázány, navzájem se doplňují a působí zároveň.

2.5 Přístup konfrontační

Přístup, který jsem si pracovně nazvala konfrontační, hledá reálné předobrazy literárních postav a srovnává literární jména se jmény reálnými.

Vychází-li literární dílo ze skutečných událostí a vystupují-li v něm reálně žijící postavy, pak jsou jejich jména buď ponechána (to je většinou v dílech s historickou tematikou, např. Kosma ve Vančurových Obrazech z dějin národa českého, Napoleon v Čapkových Apokryfech aj.), nebo jsou pozměněna, a to buď částečně (např. Josef Šmatlán byl T. Novákovou překřtěn na Jiřího Šmatlána /Hausenblas, 1976, s. 2/), nebo úplně, většinou však se zachováním hláskového skladu nebo způsobu tvoření původního originálu (např. Š. Š. Vech ve Vančurově v próze F. C. Ball není nikdo jiný než literární kritik V. V. Štech apod.).

Hlavní hrdina Ostře sledovaných vlaků, Miloš Hrma, má některé rysy Hrabalovy. I Hrabal údajně trpěl pocití Kaina, proklatce (Pytlík, 1997, s. 20 a 27), vždy však popíral, že by se v mládí pokusil o sebevraždu (Pytlík, 1997, s. 58). Za války pracoval u dráhy, po absolvování kurzu pro výpravčí v Hradci Králové nastoupil do malé staničky v Dobrovicích, před koncem války, po vážném onemocnění, byl jmenován výpravčím ve stanici Kostomlaty mezi Lysou a Nymburkem (Pytlík, 1990, s. 22). Děj Hrabalovy novely se podle náznaků odehrává v únoru 1945 ve Vlkavě vedle Dobrovic, kde sloužil. Přednostou stanice byl v té době Alois Němeček, jehož jméno však v novele nepadne. Při hledání reálného předobrazu Miloše Hrmy se vedle samotného autora

¹³ Mimochodem stejné příjmení má i hlavní hrdina další Hrabalovy knihy Obsluhoval jsem anglického krále.

¹⁴ Viz např. Pastyřík (2000, s. 8), Šrámek (1985, s. 511), Šrámek (1999, s. 25), Porcelli (2006, s. 141 – 145).

někdy připomíná i Miloš Mašek, který byl přidělen do staničky spolu s Hrabalem (Pytlík, 1990, s. 141, též Pytlík, 1997, s. 59). Jméno záškoláka Hrmy mohlo údajně vzniknout kontaminací jména Miloše Ledvinky, Hrabalova přítele z hutí, a člena orchestru ND P. Hrmy (Pytlík, 1990, s. 141, též Pytlík, 1997, s. 59).

Za zmínku jistě stojí též jméno německé partyzáanky Viktorie Freie – vídeňské děvče toho jména bylo na praxi v Nymburském pivovaru (Pytlík, 1990, s. 141, též Pytlík, 1997, s. 59).

V novele jsou i přímo zmíněny reálné historické osobnosti: Vranská,¹⁵ generál von Mansfeld a říšský zmocněnec Danko.

Nutno říci, že hledání reálných předobrazů je často velice ošidné. Zapomíná se při tom na specifickou literární díla – i reálná osobnost se v díle stává postavou literární a tak je nutno k ní přistupovat. Je také třeba si uvědomit, že všechna jména v uměleckém textu jsou na rozdíl od jmen v reálném světě motivovaná, spisovatelé nerozdělují svým postavám jména namátkou, jak říká Hausenblas (1976, s. 2). I to, jestli je jméno reálného předobrazu postavy ponecháno nebo změněno, je součástí autorské strategie. Někteří autoři využívají záměrně napětí mezi jménem reálné známé osobnosti a mezi postavou, která má stejné jméno, ale jinak nemá s onou osobností nic společného (např. krejčí Teige u Vančury nebo opilec Masarik u Křesadla /Holý, 1984, s. 469, Hodrová, 2001, s. 613/).

2.6 Přístup ontogenetický

Můžeme sledovat výběr jmen i během procesu psaní literárního díla. Z autorových poznámek a náčrtů lze zjistit, zda spisovatel již od začátku pracuje s konkrétními jmény postav, nebo jestli je vymýšlí až dodatečně. Můžeme porovnávat jména v různých verzích a vydáních.

Hrabal v předmluvě k povídce Kain otištěné v knize Schizofrenické evangelium (1990) sám upozornil na vztah tří svých prací. Na počátku byla existenciální povídka Kain (1949), inspirovaná zejména třemi literárními texty o lásce a smrti: Utrpením mladého Werthera od Goetha, Dantovým Novým životem a Camusovým Cizincem (Pelán, 2002, s. 22). Hrabal dále vzpomíná: „Tento Kain se mi objevil jako pomocný text při psaní Ostře sledovaných vlaků, když jsem dostal nabídku od nakladatelství Čs. spisovatel v roce tuším šedesát tři (...).“ (Hrabal, 1995, s. 285). K příběhu se pak vrátil ještě v roce 1968, přepracoval jej a vydal pod názvem Legenda o Kainovi. „Tedy nejdřív Kain, potom Ostře sledované vlaky, potom Legenda o Kainovi.“ (Hrabal, 1995, s. 285) Některé z motivů Ostře sledovaných vlaků lze však nalézt i jinde, např. mrtvého přednostu stanice potisknutého celého razítka v povídce Dům, který se osvěžoval bleskem; v povídce Fádni stanice (1953), kterou známe jen z úryvku zachyceného

¹⁵ Otýlie Vranská byla prostitutka, kterou neznámý pachatel zavraždil 1. září 1933, její tělo rozřezal a ve dvou kufrech je poslal na Slovensko (dle www.kriminalistika.eu dne 3. 11. 2008). Tento případ se stal do jisté míry legendou a zvláště dobový tisk mu věnoval velkou pozornost. V Ostře sledovaných vlacích vykřikuje pan přednosta citáty a tituly z novin a mimo jiné křičí: „Vranská v kufru a hledá se blondýn se zlatým zubem.“ (Hrabal, 1989, s. 24).

v souboru *Setkání a návštěvy*, baví obchodní cestující zaměstnance železniční stanice vyprávěním o nehorázných událostech, které se kdysi přihodily na malé staničky v Dobrovicích (např. výpravčí a telegrafistka s razítky, přednosta toužící po inspektorské „zahrádce“ atd.) Vyvrcholením povídky je zmatek při nenadále návštěvě inspektora Podaného (Pytlík, 1990, s. 142, též Pytlík, 1997, s. 60).

Podívejme se tedy na vývoj jmen ve třech zmíněných základních textech. Rozdíly v pojmenování plynou z odlišnosti těchto próz. Lze říci, že *Legenda o Kainovi* vychází spíše z *Kaina*, obě povídky jsou zaměřeny na filozofický problém sebevraždy a svobodné vůle. Oproti nim je novela *Ostře sledované vlaky* více dějová, na předchozího *Kaina* navazuje jen v některých aspektech a na rozdíl od povídek je zabydlena celou řadou postav.

Všechny tři prózy jsou psány v *ich-formě*, takže jméno hlavní postavy zazní jen v případě, že se sama někomu představuje, popř. se hlásí do služby, nebo když je někým oslovena. V povídce *Kain* je hlavní postava dvakrát oslovena Mášou „Bogánku“, jinak je označována pouze jako „pan výpravčí“. V *Ostře sledovaných vlacích* je hrdina pojmenován Miloš Hrma. V *Legendě o Kainovi* jméno zcela mizí, v textu je přítomna tematizována cizost jména, které zůstalo, i když vše ostatní se po pokusu o sebevraždu změnilo: „Můj život, který jsem svobodně přivedl až na hranici, mi byl vrácen v jiné formě a v jiném obsahu, ač jméno mi zůstalo.“ (Hrabal, 2004, s. 97) Bezejmenný hrdina trpící ztrátou identity se tak řadí po bok podobně „postižených“ hrdinů např. z *Kafkových románů*.

Konduktérka Máša, hrdinova láska, má ve všech variantách toto jméno, pouze v *Legendě o Kainovi* je vedle toho pojmenována i zdrobnělým Mášenka.

Jediná další pojmenovaná postava v *Kainovi* a v *Legendě o Kainovi* je doktor Gall¹⁶ z nemocnice, v *Ostře sledovaných vlacích* je jeho jméno změněno na Brabec. Ve všech třech dílech též zazní v nemocnici z úst muže v deliriu volání „Maxo, povol ty řídítka!“. Další postavy *Ostře sledovaných vlaků* v *Kainovi* a v *Legendě o Kainovi* buď nevystupují (*) nebo zůstávají bezejmenné (0) (některé z nich viz tabulka).

Jméno	<i>Kain</i>	<i>Ostře sledované vlaky</i>	<i>Legenda o Kainovi</i>
hlavní postava	„Bogánek“	Miloš Hrma	0
jeho milá	Máša	Máša	Máša
pan přednosta	0	Lánský z Růže	0
výpravčí	0	Ladislav Hubička	0
doktor v blázinci	Gall	Brabec	Gall
partyzánka	*	Viktorie Freie	*
paní přednostová	*	0	*
telegrafistka	*	Zdenka Svatá	*

Tento způsob přístupu ke jménu je zajímavý, protože nám dává nahlédnout pod pokličku autorské pojmenovací strategie. Překážkou může být nedostupnost nebo nee-

¹⁶ Toto jméno je velice zajímavé. Snad by mohlo být narážkou na známého řeckého lékaře jménem Claudius Galén neboli Galénos (129 – 200/216 n. l.), popř. by mohlo jít i o aluzi na dr. Galéna z Čapkovy hry *Bílá nemoc*.

xistence autora rukopisu nebo poznámek k dílu. Analýzy tohoto typu nejsou příliš časté.

3 Shrnutí

Jména mají v uměleckých textech nejrůznější podoby a funkce, zasahují do všech složek díla (od složky zvukové po tematickou a syžetovou), jsou důležitou součástí charakteristiky postav a mohou se podílet i na konstruování smyslu celého díla (Hodrová, 2001, s. 599).

České a slovenské literárně onomastické studie si všímají především formy jmen, jejich původu a významu, jejich komunikačního zapojení, stylistického hodnocení a jejich funkce, konfrontují jména literární se jmény reálných předloh atd. Pracovně jsem jednotlivé přístupy ke jménu nazvala: přístup formálně-statistický, přístup etymologický, přístup komunikační, přístup funkční, přístup konfrontační a přístup ontogenetický. Velice častá je vzájemná kombinace těchto přístupů (např. přístup formálně-statistický nebo etymologický bývá východiskem k rozboru komunikačnímu či funkčnímu). Přístup konfrontační a ontogenetický se oproti ostatním přístupům vyskytuje velice zřídka. Každý z těchto přístupů má své přednosti i své slabiny. Jako ideální se samozřejmě jeví prolnutí všech těchto přístupů v jeden, abychom tak získali pokud možno nejkomplexnější pohled na problematiku jména v konkrétním textu.

Podívejme se na syntézu všech přístupů na jediném příkladu z Hrabalových Ostře sledovaných vlaků. Jméno Viktoria Freie je reálné, jmenovala se tak dívka, která byla na praxi v pivovaru v Nymburce a Hrabal ji s největší pravděpodobností znal. Jméno tedy není vymyšlené, autorské je však zacházení s ním, to, že právě je Hrabal vybral pro pojmenování německé partyzáanky, je součástí jeho autorské strategie. Jméno má výrazně mluvící charakter (Viktoria znamená „vítězství“ a Freie souvisí s příjmením „Svoboda“), který podtrhuje i nepřechýlená forma příjmení. Jméno nabývá díky svému významu i kvůli úloze své nositelky v textu symbolické funkce.

Resumé

Na základě analýzy osmačtyřiceti českých a slovenských materiálových studií a diplomových prací z let 1976 – 2008 jsem se pokusila popsat přístupy ke jménům postav, s nimiž se v literární onomastice setkáváme. Nešlo mi tedy o teoretický popis toho, jak by se k rozboru jména v textu mělo přistupovat, ale o to, jaké postupy opravdu v praxi různí badatelé volí. Čerpala jsem výhradně z materiálových studií, které se zabývají literárními antroponymy v jednom konkrétním díle, u jednoho autora či v jednom okruhu textů. Nebrala jsem v úvahu stati obecnější teoretické povahy ani články týkající se problematiky překladu jmen.

Zjistila jsem, že české a slovenské literárně onomastické studie si všímají především formy jmen, jejich původu a významu, jejich komunikačního zapojení, stylistického hodnocení a jejich funkce, konfrontují jména literární se jmény reálných předloh atd. Pracovně jsem jednotlivé přístupy ke jménu nazvala: přístup formálně-statistický, přístup etymologický, přístup komunikační, přístup funkční, přístup konfrontační a přístup ontogenetický. Velice častá je vzájemná kombinace těchto přístupů (např. přístup formálně-statistický nebo etymologický bývá východiskem k rozboru komunikačnímu či funkčnímu). Přístup konfrontační a ontogenetický se oproti ostatním přístupům

vyskytuje velice zřídka. Každý z těchto přístupů má své přednosti i své slabiny. Jako ideální se samozřejmě jeví prolnutí všech těchto přístupů v jeden, abychom tak získali pokud možno nejkompexnější pohled na problematiku jména v konkrétním textu.

Jako ilustraci jsem použila prózu Bohumila Hrabala *Ostře sledované vlaky*, kterou jsem postupně uchopila z různých úhlů pohledu, a tak jsem se snažila ukázat na analýze konkrétního textu pozitiva i negativa jednotlivých metodologických přístupů.

Literatura:

BENEŠ, Josef: Německá příjmení u Čechů. I. svazek. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně 1998. 384 s.

BRENDLER, Andrea: Interviste a scrittori italiani sui nomi: un rapporto di ricerca. I nomi nel tempo e nello spazio. Atti del XXII. Congresso Internazionale di Science Onomastiche, III. Pisa: 2006, s. 19 n.

GUTSCHMIDT, Karl: Interdisciplinárne postavenie literárnej onomastiky. In: Zborník referátov. X. slovenská onomastická konferencia. Bratislava 13. – 15. 9. 1989. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1991, s. 203 – 208.

HAUSENBLAS, Karel: Vlastní jména v umělecké literatuře. In: Naše řeč, 1976, roč. 59, č. 1, s. 1 – 12.

HODROVÁ, Daniela: Jméno postavy v románu. In: Hodrová, D.: ...na okraji chaosu... Poetika literárního díla 20. století, Praha: Torst 2001, s. 599 – 619.

HOLÝ, Jiří: Funkce jmen postav v dílech Karla Čapka a Vladislava Vančury. In: Česká literatura, 1984, roč. 32, č. 5, s. 459 – 475.

Hrabaliana rediviva. Příspěvky z mezinárodní mezioborové konference o díle Bohumila Hrabala, Udine 27. – 29. října 2005. Eds. A. Cosentino – M. Jankovič – J. Zmr. Praha: Filosofia 2006. 196 s.

KNAPPOVÁ, Miloslava: Rodné jméno v jazyce a společnosti. Praha: Academia 1989. 208 s.

KNAPPOVÁ, Miloslava: Funkce vlastních jmen v literárních textech. In: Zborník AFPUŠ, XXVIII, 3, Slavistika, Onomastika a škola, Prešov 1992, s. 12 – 17.

KNAPPOVÁ, Miloslava: Jak se bude vaše dítě jmenovat? Praha: Academia 2006. 651 s.

LEDERBUCHOVÁ, Ladislava: Pojmenování postavy ve struktuře uměleckého textu. In: Onymické systémy v regionech. Sborník příspěvků z V. semináře Onomastika a škola 12. – 14. ledna 1993. Eds. R. Šrámek – J. Bartůňková – V. Koblížek. Hradec Králové: Gaudeamus 1995, s. 215 – 222.

MACHONIN, Sergej: V tamtěch časech. Literární noviny, 1991, č. 2, roč. 19, s. 4.

MOLDANOVÁ, Dobrava: Naše příjmení. Praha: Agentura Pankrác 2004. 232 s.

PASTYŘÍK, Svatopluk: Onomastika (a zejména literární onomastika) v jazykové přípravě studentů PF a ve školní praxi. In: Pastyřík, S.: Vlastní jména v literatuře a škola. Hradec Králové: Gaudeamus 2000. s. 96 – 105.

PELÁN, Jiří: Bohumil Hrabal. Pokus o portrét. Praha: Torst 2002. 72 s.

PORCELI, Bruno: Onomastica letteraria – i nomi nel generi letterari. In I nomi nel tempo e nello spazio. Atti del XXII. Congresso Internazionale di Science Onomastiche. Pisa: 2006, s. 141 – 145.

PROFOUS, Antonín: Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. III. díl M – Ř. Praha: Státní nakladatelství učebnic 1951. 630 s.

PROCHÁZKOVÁ, Žaneta: Jména postav v próze (k teorii literární onomastiky). Česká literatura, 2008, v tisku.

PYTLÍK, Radko: ...a neuvěřitelné se stalo skutkem. O Bohumilu Hrabalovi. Praha: Emporium 1997. 102 s.

PYTLÍK, Radko: Bohumil Hrabal. Praha: Čs. spisovatel 1990. 312 s.

Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ). I. díl. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1960. 1311 s.

ŠRÁMEK, Rudolf: K teorii literární onomastiky. In: Zpravodaj místopisné komise, 1985, roč. XXVI., č. 4 – 5, s. 510 – 516.

ŠRÁMEK, Rudolf: Úvod do obecné onomastiky. Brno: MU 1999. 191 s.

Prameny:

HRABAL, Bohumil: Kain. Existenciální povídka. In: Hrabal, B.: Židovský svícen. Sebrané spisy BH. Sv. 2. Praha: Pražská imaginace 1991, s. 7 – 37.

HRABAL, Bohumil: Legenda o Kainovi. In: Hrabal, B.: Morytáty a legendy. Praha: MF 2004, s. 70 – 113.

HRABAL, Bohumil: Ostře sledované vlaky. Hrabal, B.: Tři novely. Praha: Československý spisovatel 1989.

HRABAL, Bohumil: O Kainovi. In: Hrabal, B.: Kdo jsem. Sebrané spisy BH. Sv. 12. Praha: Pražská imaginace 1995, s. 284 – 286.